

УДК: 947:93/398.5

Сулайманов Эртабылды Жолдошович,
Анарбекова Венера Эркинбековна
Арзыбаев Тыныстан Кадырович
КАРАКАЛПАК ЭЛИНИН «САРЫША АЙЫМ толғауы»
УЗАКБЕРГЕНЛИ БЕРДИМУРАД БЕКБЕРГЕН УУЛУНУН АЙТУУСУНДА

Сулайманов Э.Ж., Анарбекова В.Э., Арзыбаев Т.К.
НАРОДНАЯ ПОЭМА КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА «САРЫША АЙЫМ ТОЛГАУЫ»
В ИЗЛОЖЕНИИ УЗАКБЕРГЕНЛИ БЕРДИМУРАТ БЕКБЕРГЕН УУЛУ

Sulaymanov E.J., Anarbekova V.E., Arzybaev T.K.
THE FOLK POEM OF THE KARAKALPAK PEOPLE "SARYSHA AYM TOLGAVY"
AS RENDERED BY UZAKBERGENLY BERDIMURAT BEKBERGEN UULU

Аннотация. Бул илимий макалада 2024-жылдын апрель айында атайын Каракалпакстанга эл арасынан талаа этнографиялык материалдарды жыйноо үчүн барганда, Нөкүс калаасынын Бозаул аймагындагы Шатлы айылынын Ережеп бий махалласынын Көксарай көчөсүнүн №39-үйүнүн жашоочусу 1936-жылы туулган 88 жаштагы каракалпак элинин кыпчак уруусунун балталы-майлыбалта уругунун аксакалы Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулунун өз оозунан «Сарыша айым» элдик поэмасын жаздырып алдык эле. Жашы бир топко барып калган аксакалдын элдик поэманы жатка айтып бергендиги материал жыйноочуларды таңдандырды. Бир эле элдик эпосторду айтуу менен гана чектелбеген инсандын түрдүү-түмөн касиетке ээ экендиги менен эсте калды. Информатордон аудиого жаздырылып алынган материал, кагаз бетине түшүрүлүп, адабияттардагы маалыматтар аркылуу тарыхый-этнографиялык, фольклордук салыштырмалуу анализ жасалды.

Ачкыч сөздөр. Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулу, «Сарыша айым толғауы», каракалпак эли, ногайлы доору, салттуу маданият жана сөз өнөрү, диний ишенимдер, сүйүү, кошок кошуу, патриотизм.

Аннотация. Данный научный труд посвящён исследованию народной поэмы «Сарыша айым», записанной в апреле 2024 года в Каракалпакстане во время полевых этнографических исследований. Поэма была передана из уст 88-летнего аксакала Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулу, представителя рода балталы-майлыбалта кыпчакского племени каракалпакского народа, проживающий по адресу: улица Көксарай, дом №39» махалли Ережеп бий села Шатлы в районе Бозаул города Нукус. Феноменальное умение аксакала воспроизводить поэму наизусть вызвало восхищение исследователей. Информатор проявил не только мастерство в передаче народного эпоса, но и уникальные личные качества, что оставило незабываемое впечатление. Аудиозапись, сделанная во время работы, была перенесена на бумажный носитель и подвергнута историко-этнографическому и фольклорно-сравнительному анализу.

Ключевые слова: Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулу, «Сарыша айым толғауы», каракалпакский народ, эпоха Ногайлы, традиционная культура и искусство слова, религиозные верования, любовь, оплакивание, патриотизм.

Annotation: This academic work is dedicated to the study of the folk poem "Sarysha Aym," recorded in April 2024 in Karakalpakstan during ethnographic field research. The poem was narrated by an 88-year-old aksakal, Uzakbergenly Berdimurat Bekbergen Uulu, a representative of the Baltaly-Mailybalta clan of the Kipchak tribe of the Karakalpak people, residing at Kok-Saray Street, house №39, in the Erezhep Biy mahalla of Shatly village, Bozau District, Nukus City. The aksakal's phenomenal ability to recite the poem from memory astonished the researchers. The informant demonstrated not only exceptional skill in conveying the folk epic but also unique personal qualities that left an unforgettable impression. An audio recording made during the session was transcribed and subjected to historical-ethnographic and folklore-comparative analysis.

Keywords: Uzakbergenly Berdimurat Bekbergen Uulu, “Sarysha Aym Tolgavy,” Karakalpak people, Nogai era, traditional culture and oral art, religious beliefs, love, lamentation, patriotism.

Киришүү. Оозеки адабиятта тарыхый ырлар калктын дүйнө таанымына сиңген, тарыхый окуяларга байланышкан өзүнүн түшүндүрмөсү жана мааниси менен айырмаланып, калктын турмушундагы орунттуу учурларды камтып, элдик чыгармачылыктын негизинде жаралып, коомдук абалды түшүнүүдө чоң мааниге ээ. Дал ушундай доорду сүрөттөгөн окуя каракалпактардын Эдил (Волга), Жайык (Урал) дарыялары бүлгүнгө учурап, ал жерлерди таштап, Түркстанга, Жаңы Дарыяга (Каракалпакстандын аймагында агып өткөн, учурдагы Амударыянын айрым бөлүктөрүн же анын эски агымдарын билдирет – А.В.) көчкөнү тууралуу жазылган “Ормамбет бийдин толгау” деп аталган элдик поэмасынын мисалында талдоого алынды. Анткени, XVI кылымдагы тарыхый окуяларды чагылдырган Ормамбет бийдин кызы “Сарыша айымдын толгауы” Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулунун айтуусу теманын актуалдуулугун мүнөздөйт.

Макалада тарыхый-генетикалык жана интервью ыкмаларын колдонуу менен чыгарманын мазмуну тарыхый окуялардын контекстинде талданып (элдин жер которуусу, саясий-экономикалык шарттар), социалдык жана маданий мүнөзү иликтенди.

Негизги бөлүк. Алгач “толгау” сөзүнүн маанисине токтолсок - казак, каракалпак, ногой элдеринин оозеки поэзиясында кеңири тараган “ыр формадагы” өзгөчө орунду ээлеген жанр [17].

*Ормамбет бий өлгөндө,
Он сан ногой бүлгөндө,
Ормамбеттей бийлерден,
Ул калмады кыз калды,
Улга да бирақ бергисиз,
Кыз да болсо из калды,
Алгыр қустың пәнжеси...
Күнқардан туўған қыяқсаң,
Суңқардан туўған түяқсаң,
Күдиз-түни нур берген,
Сөнбейтуғын шырақсаң,
Жәўҳардан қалған әўладсаң,
Жақсыдан туўған зүриятсаң [АТМ, 2].*

Каракалпак ырчыларынын арасында “Ормамбет бий өлгөндө” толгауну ырдабаган киши болбогон. Анда калмак баскынчыларынын кысымына туруштук бере албай, өз конуштарын Эдил-Жайык (Волга-Урал) дарыяларынын боюнан Түркстан, андан Хорезмге чейин көчүп өткөн “Ногайлы” уруулар бирикмесине кошулган элдердин (татар, башкырт, кырымлы, карайым, казак), анын ичинде каракалпактардын да тарыхый тиричилигин баяндайт. Бул толгау каракалпак оозеки даректеринин эң эзелки үлгүлөрү болушуна карабастан, узак доорлорго чейин сакталган.

Азыркы учурда бул ырды билбеген ырчылар жокко эсе жана өз устатынан үйрөнүп, өзүнүн чыгармачылык жолун баштагандыгы белгилүү [11, 25]. Далил катары ушул доордогу окуяны жатка айтып сүрөттөгөн Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулунун айтуусунда дагы:

*Ормамбет бий өлгөндө,
Он сан ногой бөлүнгөндө,
Ормамбеттей бийлерден,
Уул калбады, кыз калды,
Уулга деги бергисиз,
Кыз болсо да из калды.
Алгыр қуштун тырмагы,
Күнқардан туулған қыягым,
Шумқардан қалған түягың,
Түн ичинде нур берген,
Өчтөгөн чырақсың,
Гаухардан қалған түкүмсуң,
Жақшыдан туулған урпақсың [АТМ, 2].*

Мында калктын Эдил менен Жайыктан көчүү себептери ногойдун ханы Ормамбет бийдин өлүмү, элдин башчысыз калып ыдыроо жагдайлары берилип, анда Ормамбет бийдин үч кызынын эң кичүүсү Сарыша сулуунун бүтүндөй ногой калкына атасын жоктогону сүрөттөлүүдө.

Алгач тарыхый ыр П. П. Иванов [8], С. П. Толстов, В. И. Жирмунский, М. О. Ауэзов [1], Т. А. Жданко [7], Е. Исмайылов, Н. Даукараев [5], С. Камалов, М. Нурмухамедов, И. Сагитов [15], К. Айымбетов [2], К. Максегов ж.б. илимпоздордун эмгектеринде кеңири талдоого алынган.

*Бурынғы өткөн заманда,
Заманның аёул шағында.
Ноғайдың толы үйинде,
Сан мың халықлы үй болды.
Ормамбеттей бий болды.
Артыў-артыў таўлардан,
Аса көшти көп ногой.
Едим менен Жайықтан,
Жабыла көшти көп ногой.*

Мында, ногойдун ханы Ормамбет дүйнө салгандан кийин Ата Мекени болгон Эдил менен Жайык (Волга-Урал) дарыяларын таштап, Сырдарыяга Түркстанга көчүп келгендигин баяндоодо.

*... Калың ноғай үй бүлди,
Жамааты жәм болды.
Бир төбеге жәмлесті,
Мәсләхәтлесіп, кәңесті,
Ормамбет бий өлгенде [10, 27].
Сан мың ноғай бүлгенде,
Ормамбеттей бийлерден.
Ул калмады, кыз калды,
Себил орда тул калды.
Алғыр қустың пәнжесі,
Сарыша сулыў дер еді [10, 27].*

Демек, XVI-XVIII кылымдардагы саясий-коомдук түзүлүштүн өзгөргөндүгүн, Алтын Ордо хандыгы кулагандан кийин XIV-XVI кылымдардагы ногойлар союзу пайда болуу жана анын кулоо себептери, баскынчылар-

Өзбекстан ССР Илимдер Академиясынын Каракалпакстан филиалынын кол жазмалар фондунда жыраулардан (ырчылардан) жана баксылардан (акындардан) жаздырылып алынган кыска жана көлөмдүү бир канча варианты бар. 1970-жылы Шоманай районунун маданият үйүнүн кызматкери Есенмурат жыраунун шакирти Жумабай Базаровдон 300 саптан турган көлөмдүү текст жаздырылып алынган. 1971-жылы филология илимдеринин доктору Н. Жапаков тарабынан магнит пленкасына жаздырылып, анда:

*Байыркы өткөн заманда,
Замандын өзөгү турганда,
Ногойлордун толук үйүндө,
Сан миң калктуу үй болду,
Ормамбет бий болду.
Адыр-адыр тоолордон,
Аса көчтү көп ногой,
Эдил менен Жайыктан,
Жабыла көчтү көп ногой.*

*... Калың ногой бий болбой,
Жамааты жем болду,
Бир төбөсү көрүнбөй,
Маслеттешип кеңешти,
Ормамбет бий өлдү, – деп [10, 27].
Сансыз ногой бөлүнүп,
Ормамбеттей билгичтен,
Уул калбай, кыз калды,
Кооз ордо тул калды,
Алғыр қуштун тырмагы,
Сарыша сулуу – дейт эле [10, 27].*

дын мындан кийинки (Түркстандагы жана Хорезмдеги) тагдырлары тууралуу айтылды.

Каракалпак эпосторунун көпчүлүгү “ногой” доорунда пайда болгон. Себеби, дастандарда ногой сөзү көп учурайт. “Ормамбет

бий”, “Замана”, “Ногайлы”, “Ормамбет бий өлгөн күн” толгаулары менен “Каракалпак” деген тарыхый ырда дагы түздөн-түз ногой доорун сүрөттөгөн эпизоддор бар. Каракалпак тарыхын жана этнографиясын изилдөөчү Т.А.Жданко, Ормамбет бий тарыхый инсан, ал ногойлордун ханы болгон. Ормамбет бийдин аракеттери жана каракалпактар арасындагы азырга чейин өздөрүнүн ата-баларын ногайлы деп атагандыгы жөнүндө жазма даректерде мындайча сыпатталат: “Ногойлор мырзасы Орыс бий жана Ормамбет аракеттери XVI кылымдын II жарымына жатат... Ногайлар мырзасы Ормамбеттин аты ушул доорго XVI кылымдын акыры орус документтеринде учурайт. 1874-жылы Аму Дарыя экспедициясына катышкан Л.Скобелев Шымбайга жакын жерде турган каракалпак бийи Ережеп каракалпактардын эмири дагы ногойлор тууралуу азыркы каракалпактардын мурун ногой болуп аталгандыгы тууралуу маалыматтарды берген [7, 483-484]”.

Адабиятчы Н.Даукараев “Ормамбет бий өлгөндө” толгауну талдоо жасап, XVI кылымдын II жарымындагы каракалпактардын тарыхын “алты уул” (алты улы) аталган ногайлылар менен байланыштырып, XVI кылымдын ортосунда ... «*хэр қыйлы топылыслар нәтийжесинде ноғайлылар бүлине баслады. Ноғайлылар аўкамына бириккен қаўимлер бир нешеге бөлинеди. Булардың бир*

катары Едилдің төменги жағына, Дәрбент, Темир қапы, Қырымға қарай көшти. Екинши Уллы ноғай аталған бөлеги Москва жаклы болды хам соған тартты. Үшинши “Алты улы” атанған бөлеги (1587-жылы) Жайық дәрьясынан өтип, қазақ даласы арқалы Түркстанға карап көшти. Ондағы мақсети Хорезмге өтип кетиў еди. Мине, қарақалпақлардың XVI әсирдің екинши ярымындағы тарийхы усы “Алты улы” атанған ноғайлылар менен байланыслы” [5, 38] деп жазат.

Демек, XVI кылымдын II жарымындагы каракалпактардын тарыхын «алты уул» аталган ногойлар менен байланыштырган. XVI кылымдын ортосунда, ар кандай кол салуулардын натыйжасында ногойлар союзуна бириккен бир канча уруулар бөлүктөргө ажырап, ар кайсы аймактарга тараган. Алардын бир бөлүгү Эдилдин төмөнкү жагына, Дербент, Темир капы, Крым аймагына карай көчүп кеткен. Экинчи «Улуу ногой» деп аталган бөлүк Москва тарапты көздөй бет алган. Үчүнчү «Алты уул» аталган бөлүк (1587-жылы) Жайык дарыясын кесип өтүп, казак талаасы аркылуу Түркстанды көздөй көчүп, ал жактан Хорезмге өтүүнү максат кылган. Каракалпактардын XVI кылымдын экинчи жарымындагы тарыхы дал ушул «Алты уул» аталган ногойлар менен байланышкан.

Төмөндөгү Сарыша айым толгаундагы ыр саптарында дагы так сүрөттөлгөн:

Едил елдің есиги,
Едилде де турмадың.
Жайык жердің бесиги,
Жайыкта да турмадың.
Едилден берман өткенде,
Ел болуп кеңес салмадың.
Жайыктан берман өткенде,
Мендей бакты караның.
Кеңесин сирә алмадың,
Нашар деп көзгө илмедің.
Қәдиримди билмеді,
Бийден қалған жалғыз, қыз.
Костарсыз деп жүрмедің...
Алдыңнан басшы кеткен соң.
Халқым посып көшерсең...[11, 32].

Эдил элдин эшиги,
Эдилде да турбадың.
Жайык жердин бешиги,
Жайыкта да турбадың.
Эдилден ары өткөндө,
Эл болуп кеңеш салбадың.
Жайыкты кесип өткөндө,
Мендей бакты караның.
Кеңешин такыр албадың,
Кичүү деп көзгө илбедің.
Кадыр-баркымды билбедің,
Бийден қалған жалғыз қыз.
Күчсүз деп айттың...
Алдыңдан жетекчи кеткен соң,
Элим чачырап көчүп кетсең...[11, 32].

Биринчиден, ногайлыларга калмактардын басып кириши, экинчиден казак талаалары аркылуу Хорезмге өтүү убагын-

дагы казактардын кол салуусу, үчүнчүдөн, Едил-Жайыкты таштап, башка журтка көчүүсү Ормамбет жана анын урпактарынын

каршы болуусу дагы ногайлылардын мырзасы Ормамбет бийдин өлүмү “Он эки сан ногойдун” бүлгүнгө учурашына жана алардын ар тарапка көчүшүнө мажбур кылган.

Т.А.Жданко [7, 483-484] сыяктуу эле Н.Даукараев дагы “Ормамбет бий тарыхта болгон инсан XVI кылымдын I биринчи жарымында ногайлылар бөлүнүп, ар тарапка көчкөндө ал Москва тарапта (орустар тарабында) болуп, алты уул ногой атанып жүргөн каракалпактардын Хорезмге көчүшүнө каршы болгон” [5, 176] дейт. К.Айымбетов дагы

Ногайлының елинде,
Кэдәли өскөн кариясы.
Жигерли өскөн жигити,
Жәмаати жәм болып.
Бир төбеге жәмлесті,
Мәсләхәтлесип кеңесті.
Нашар да болса шүл кызды,
Шақырып кеңес курайык.
Шақырып халкым кел деди,
Хаслы нашар болса да.
Шын ўәлийдің көзі еди,
Кеңесті соннан сор деди.
Калың халкы жыйылып,
Шақырып алып келеди.
Кеңесті соған салады [6,8].

Ошентип, Ормамбет бийдин үч кызынын кичүүсү Сарыша айым ногойлы элин башкарып калган. Мисалы, профессор С. Бахадырова Сарыша айымды мындайча сүрөттөгөн: «Алтын Ордо тарыхка эки жарым кылымдык даңк алып келди. Алтын Ордонун ыдырашы жана анын ордунда Крым, Казан, Астрахан, Ногой хандыктары пайда болду. Ногайлы саясий биримдиги XVI кылымда тарап, Ормамбет орус таасиринде болуп, көз жумгандан

“Ормамбет бий менен Сарыша тарыхта болгон белгилүү инсандар. Бул тарыхый окуя калк ырчылары тарабынан узак жылдар бою ырдалып кылымдар бою аткарылып, биздин күнгө чейин келип жеткендигин” [2, 66] белгилейт. О.э. Ормамбет бий тарых барактарында Ураз-Мухаммед деп дагы аталган [14, 918]. Ал эми каркалпактарда Улыкмухаммед деген ат менен дагы белгилүү дейт информатор Сейиттин Эмирлан уулу [АТМ, 1]. Ормамбет бий каза болгондон кийин эли-журту Сарыша айымды эл башы кылып дайындагандыгы тууралуу:

Ногойлордун элинде,
Кадырлуу өскөн карыя.
Күчтүү өскөн жигити,
Жамааты жыйналып.
Бир адырга чогулуп,
Кеңеш куруп сүйлөштү.
Чабал болсо да бир кызды,
Чакырып кеңеш кылалы.
Чакырып, элим кел деди,
Чамасы чабал болсо да.
Чындыкты караган көзү эле,
Кеңешти ошондон сурашты.
Калың эли чогулуп,
Чакырып келип алышты.
Кеңешти ошол жерде айтышты [6,8].

кийин, анын кызы Сарыша атасынын саясатын улантып, өлкөнү башкарган. Жеткиликтүү маалыматтарга караганда, Сарыша айым билимдүү, назик, чечен, интеллигент айым болгон. Турмуш курбаган, калкына жол көрсөтүп, кеңеш берип, өмүрүн эли-жерин коргоого арнап, согуштун айынан багыты жок калган адамдарды соороткон” [3, 23-24] дейт.

Сарыша айым толгауда бөтөн жерге барганда элдин жашоосу жакшы болбостугу тууралуу:

Бурқып аққан Ақдәрья.
 Ақдәрьяға жетерсең,
 Тыным билмей күндиз-түн.
 Ақдәрьядан өтерсең,
 Оннан да ары кетерсең.
 Қарадан қалған байлығың,
 Байрыжұртқа жетерсең.
 Жар басына қонарсаң,
 Жан-жағыңды шоларсаң.
 Тастан болар үйиңіз,
 Сарттан болар бийиңіз.
 Кір жағалы қара сарт,
 Қасыңа келіп ақырса.
 Қазандай қайнар мийиңіз,
 Сартқа да қызың берерсең.
 Сарала шапан кийерсең,
 Сарттан болған ақлығың.
 Арсалаңлап шықса алдыңа,
 Асылса келіп мойныңа.
 Ақылы кем, теги пәс,
 Ақыйланған наймыттың,
 Аңламассаң бір сөзин.
 Жеккөрмессең тек өзін,
 Жақсы көріп сонда да.
 Жийеним, - деп сүйерсең,
 Жөнін билмей ширкиннің.
 Сүйерсең де күйерсең,
 Күнлердің күні болғанда.
 Көресіни сарттан көрерсең... [АТМ, 2]

Буржурап аққан Ақдәрья.
 Ақдәрьяға жетерсиң,
 Тынып билбей күнү-түн.
 Ақдәрьядан өтөрсүң,
 Ары дағы жылсаң.
 Қарадан қалған байлығың,
 Байыркы жұртуңа жетсең.
 Жар башына қонорсуң,
 Айланаңды қарасаң.
 Таштан болот үйүң,
 Сарттан болот бийиң.
 Кір көйнөкчөн қара сарт,
 Жаныңа келіп қыйқырса.

Қазанча қайнаған башың,
 Сартқа қызыңды берсең.

Сарала чапан кирейсиң
 Сарғарып көйнөк кийсең,
 Сарттан болгон ұрпағың.

Күлүп чыкса алдыңдан
 Моюнуңа келіп асылса,
 Ақылы кем, теги пәс.
 Айтқанын түшүнбөсө,

Жек көрбөйсүң сен өзүн.

Жақшы көрүп ошондо дағы,

Жээним, - деп сүйөрсүң.
 Бир сөзүн дағы түшүнбөсөң.
 Сүйөм деп күйүп тұрсаң.
 Күндөй болгон күн келсе,
 Көрөр күнүңді сарттан көрөсүң... [АТМ, 2]

Бұл саптардан улам, жергиликтүү калк “сарттар” менен ассимиляцияланып, мындан ары жашоо улантаары жөнүндө алдын ала айтылууда. Тарыхый булактарда “сарт” термини тарых чындыгына туура келет, себеби азыркы өзбек эли 1924-жылкы эл каттоого чейин “сарттар” жана “өзбектер” деп эки эл катары берилип келгендигин, профессор Т. Кененсариев [9, 64] өз изилдөөлөрүндө бир канча жолу белгилеген. Кийинчерээк, XVIII кылымда отурукташкан өзбектерди, түрк-

төрдү, башка этносторду да сарттар [4, 64] деп аташкан. (“Сарт” термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери социалдык мааниде колдонулуп, “дыйкан, кол өнөрчү, соодагер” деген түшүнүктү камтыган) [12, 467]. Султан Бабурдун айтымында XV-VI кылымдарда Фергана өрөөнүндө Маргалаң, Исфара, Кожентте гана сарттар, ал эми Ошто, Анжыянда, Аксы-кентте түрктөр жашаган [13, 3, 32; 9, 48].

Ошол эле мезгилде жалпы элге кайрылуусунан дагы мисал келтирсек:

Агайинлер, укелер,
 Таныш емес елге бармаңызлар.
 Камчи тийер мойныңа,
 Кан сорғалар койныңа,
 Кайтыңызлар кейинге¹.

Ага-инилер,
 Тааныш емес элге барбагыла.
 Камчы тиер мойнуңа,
 Кан шорголор койнундан,
 Артка кайткыла

¹ Полевая запись автора 1960 г., № 14. Архив Кара-Калпакского филиала АН УЗСР. Упоминание в легендах Самаркандских узбек-каракалпаков о том, что Ормамбет-бий правил в Хорезме, это, по мнению Л.С. Толстова, уже дальнейшее переосмысление легенды по месту последнего обитания данной группы каракалпаков до их переселения в долину Зеравшана.

Бул кайрылууга карабай элдин бир бөлүгү жер которуп, Хорезмге кеткен болот [16, 35-36]. Хорезмдик каракалпактар дагы Эдил менен Жайыктан Самарканд, Бухара жана Ташкентке көчүп келген Ормамбет бий (Урман бий) жөнүндөгү уламыштын вариантын

*Үш қызының генжесі,
Сарыша айым дер еді,
Ормамбет бийдің сол қызы,
Ұлдай көрген мұңлысы,
Бозингендей боздады,
Ногайым деп жылады,
Көзінің жасын булады [АТМ, 2].*

Корутунду. Каракалпак элинин «Сарыша айым» элдик поэмасы изилдөөчүлөргө XVI кылымдагы саясий, этностук жана маданий процесстерди түшүнүү үчүн баалуу булак болуп саналат. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. **Тарыхый мааниси:** Каракалпактардын түп аталары эсептелген ногой элинин Эдил-Жайыктан көчүп кетиши, Ормамбет бийдин өлүмү жана ногой урууларынын ыдырашы чагылдырылган. Бул тарыхый окуялар ногой элинин биримдиктен ажырашына алып келген.

2. **Фольклордук баалуулугу:** каракалпак элинин маданиятын жана салттарын чагылдырган эпос. Ал устаттан шакиртке өткөн салттуу мурастын үлгүсү катары каралат.

Адабияттар:

1. Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. “Қарақалпақстан” баспасы. Нөкүс, 1968.
3. Бекбергенова З.У. О славных женщинах Каракалпакии в исследованиях профессора Сарыгуль Бахадировой. /Международный научный журнал “Эпос”. № 9(3) – 2023 г.
4. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1983.
5. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. Кол жазбалар фонды. КК ФАН УзССР том 36 инв. 37539.
6. Даукараев Н. 1970-жылдагы талаа дептеринен. №2, 8-бет.
7. Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Труды Хорезмского экспедиции. М, 1962.
8. Иванов П.П. Қарақалпақ тарийхы бойынша материаллар. М.-Л., 1935.
9. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында) Бишкек, 2002.
10. Кожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. (Тарийхый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға катнасы хақында). Нөкис.:Қаракалпақстан, 1980. / Н.Жапаковдун 1970-жылдын август айындагы жүргүзгөн талаа жазуулары. №2,7-14-беттер.
11. Кожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. (Тарийхый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға катнасы хақында). Нөкис.:Қаракалпақстан, 1980

1927-жылы К.Т.Зарифов жазып алган вариантында дагы көрсөтөт [16, 35-36].

Сарыша айымдын атасы Ормамбет бийди жоктогон кошок саптарын дагы жолуктурууга болот:

*Үч кыздын эң кичүүсү,
Сарыша айым деп аташты,
Ормамбет бийдин ошол кызы,
Уулдай көргөн мұңдуусу,
Боз ингендей боздоду,
Ногайым деп көз жаш төгүп,
Көзүнүн жашын сүртүп [АТМ, 2].*

3. **Сарыша айымдын образы:** Сарыша айым ногой элинин акылман жана эр жүрөк лидери катары сүрөттөлөт. Ал элди бириктирүүдө жана кыйынчылыктарды жеңүүдө маанилүү роль ойногон.

4. **Практикалык мааниси:** тарыхый ыр этнографиялык жана адабий изилдөөлөр үчүн маанилүү материал болуп эсептелет. Бул чыгарма каракалпак жана коңшу элдердин тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

«Сарыша айым толгау» каракалпак элинин тарыхый-этностук өзгөчөлүктөрүн, алардын дүйнө таанымын жана социалдык-тарыхый көйгөйлөрүн чагылдырган маданий иденттүүлүгүн сактоо үчүн маанилүү адабий мурас болуп эсептелет. Анын негизинде Каракалпақстан менен коңшулаш элдердин тарыхый жана маданий байланыштары мындан ары изилдениши зарыл.

12. Кыргыздар. – Бишкек, 1991.
13. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 3, 32-беттер./Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында). - Бишкек, 2002.
14. Нуртазина Д, Исахан М.Б.Постхолоотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – начала XVIII вв. Золотоордынское Обозрение / GOLDEN HORDE REVIEW. 2022, 10 (4).
15. Сағитов И. Каракалпак халқының қаҳарманлық эпосы. КМБ-Нөкис, 1963.
16. Толстова Л.С. Материалы этнографического обследования группы “Каракалпак” Самаркандской области Узбекской ССР. 35-36-66. *Материалы этнографического обследования группы «каракалпак»*. Каракалпак и Ферганской долины, стр. 24; Из истории ферганских каракалпаков, стр. 41—42.

<https://znanija.com/task/39753375>

Автордун талаа материалы (АТМ):

1. Сейдин Эмирлан Ер Досмамбет. Каракалпакстан, Нөкүс калаасы, 2024.
2. Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулу. Каракалпакстан, Нөкүс калаасы, 2024.

Ырчы Узақбергенли Бердимурат Бекберген уулу менен этнографиялык талаа материалдарын жыйноо учурунда КР УИАсынын улук илимий кызматкери Т.К. Арзыбаев жана Сейдин Эмирлан Ер Досмамбет Өзбекстан жана Каракалпакстан Жазуучулар союзунун журналистика бөлүмүнүн башчысы, 2024-жылдын апрель айы Каракалпакстан

УДК: 355.233:351.7(575.2)(04)

**Касымалиев Алмазбек, Кыргыз Республикасынын УИАсынын изденүүчүсү
Эсенбаева Зарина, И.Арабаев атындагы КМУнун аспиранты
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИЯСЫ
МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТТЫН НЕГИЗГИ МААЛЫМАТ-ИДЕОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТЫ**

**Касымалиев Алмазбек, соискатель Национальной академии наук КР
Зарина Эсенбаева, аспирантка КГУ им. И. Арабаева
НАЦИОНАЛЬНАЯ ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
- ОСНОВНАЯ ИНФОРМАЦИОННО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ СРЕДСТВА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ**

**Kasymaliev Almazbek, Candidate of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic
Zarina Beisenbayeva, PhD student at the I. Arabaev State University
NATIONAL TELEVISION AND RADIO CORPORATION
OF THE KYRGYZ REPUBLIC - THE MAIN INFORMATION AND IDEOLOGICAL MEANS
OF STATE POLICY**

Аннотация. Эгемендик жылдарында Кыргызстандын Улуттук телекөрсөтүүсү (УТРК) өлкөнүн коомдук-саясий жана маданий турмушунда олуттуу ордун ээледі. Бул макалада УТРКнын ишинин негизги аспектилерине талдоо берилип, анын коомдук пикирди калыптандыруудагы, мамлекеттин маалымат-идеологиялык саясатын жүргүзүүдөгү ролуна басым